

Հայագետ Զեդայի յիշուեցաւ վերն ուսումնասիրութեանց մէջ: Արդի հրատարակութիւնն ամբողջական է նաեւ մէջը հիւստած քանի մը կաֆաներով, դիմացն ալ ուսուսեղն թարգմանութեամբ: Հրատարակութիւնն եղած է Պարիսի Ազգային Մատենադարանին մէջ ձեռագրին (anc. fonds Nr. 135) համեմատ (= V), համեմատութեան անոր հետ որ լոյս տեսաւ ի "Բազմամէջ" 1881, էջ 193—8:

Ասով կ'աւարտի Թաւելուածներու շարքն եւ վերջին հատոր ալ, որ կը կերտի անուանց յանկով մը:

Հ. Յ. Տ.

ՆԿԱՅՈՒՆԻՐԻՒՆԵՐ ՓՈԽՍԾՈՒՅՈՒ ՊՈՅՄՈՒԹԵՆՆ ԳԵՐԱՐԵՐՈՒՄ

Մասն Առաջին — Վեցերորդ Դպրոցի ինքն:

(ՀԵՐԱՆՈՒՄԻՆԻ)

3.

Օ. Դպրութեան բովանդակութիւնն երկու մասի է բաժանուած, առաջին գլուխը քաղաքական պատմութեան է նայում, իսկ Բ — ԺՁ — եկեղեցական պատմութեան: Առաջին գլխի բովանդակութիւնը մենք թողնում ենք քննելու Ղազարի յառաջարանի քննութեան կից, որ նշանակութիւն ունի մեզ հետաքրքրող խնդրի համար: Այստեղ դիտենք վերին 15 գլուխները:

Երկրորդ ընդհանուր վերնագրի տակ մտնող գլուխները — Ը, Թ եւ Ժ — աւանդութիւններ են հաղորդում ոմն Թոհան եպիսկոպոսի մասին, այդ երեք գլուխը մենք կանխում ենք յիշել, որովհետեւ ոչ միայն նրանք, իրենց անարժան եպիսկոպոսի պատմութիւնը, խորացն են երեւելի եպիսկոպոսներին յիշատակող գլուխներին շարքի մէջ տեղ, այլ եւ նրանց մէջ ոմն եւ մտքերի դասաւորութիւնը միանգամայն օտար է երեւելի եպիսկոպոսների մասին պատմող գլուխներին: Ը — Ժ գլուխներին մէջ ոմն Ժողովրդական պարզութիւնն են մաքրութիւնն է արտայայտում, մտքերը ծնդունած են, բազմաթիւ յապաւումներն ունին եւ այնուամենայնիւ դիւրաբար են եւ հասկանալի. ոչ միայն իմաստի, այլ եւ բարեքեր կրթութիւնն չունին, իսկ խօսակցական եղանակն առանձին կենդանութիւնն է տալիս պատմութեանը: Ահա մի քանի օրինակ. — "Եւ շատ ի վեգ եկեալ, յամառէր այրն. "Իսկ այրն յամառեալ է վերայ ինչ, չառնողը յանձն առաւ. " ոչ գիտեմ զուսուս յորում ըմբռնեցայ. " "ապա բռնաբար

յնիս հանդէս զինն եւ զայրն արձակեաց, " Գեոցող " (արագընթաց): Ը գլխի հատուածը — Ապա այրն թէ ոչ կամօք — Եւ արձակէր զայրն վաղ, վաղաքի յիւրմէ, մի արամախոտութիւնն է կնոր եւ մարդու, մարգու եւ Թոհանի մէջ: Առաջին 13 տողի մէջ Թոհան անունը կամ եպիսկոպոս խօսքը ոչ մի անգամ չի յիշուած: Նայած որ այր եւ կին նրա մասին են խօսում: Կինն աւ " ոչ գու երեխայ էիր եւ չէիր մկրտեալ. " այրն — "ապշեցոյց չեա յիշել եւ ոչ ես յիշեցի զայդ ասեղ ցեա. զիս երեք արար եւ զինն անձաւ. Թամբա առ եւ անց. " Ո՛վ ե ապշեցոյց, ո՛վ ե "նա ին, ո՛վ ե երեք անոցը, ձին յափշտակողը — այդ մասին կինը մարգուց ոչինչ է լսած, բայց այնու ամենայնիւ խօսում է եպիսկոպոսի մասին: Այս սեղանը սակայն մտքի պարզութեան չի խանգարում, հասկանալի է ընթերցողի համար, մութ շինչ չկայ: Եւ այդ ձեւը կամ արտայայտութեան եղանակը որքան արուեստական շարադրութեան մէջ զանցաւորութիւն պիտի նկատուէր, նոյնքան գեղջուկ լեզուին, ուսմական նին ընտել եւ յատուկ է, մինչեւ իսկ առանձնայատուկ է:

Ը — Ժ գլուխները վերջինչալ յատկութիւններով — Ժողովրդական օգուով եւ ոմով — իրարից անբաժան, մէկը միւսի կողմն են հանդիսանում, մի ամբողջութիւն են ներկայացընում: Այդ յատկութիւններով նրանք միեւնոյն ժամանակ օտարանում են երեւելի եպիսկոպոսների մասին պատմող գլուխներից, որոնք դասուած են առաջ եւ յետ: Վերջիններիս մէջ կենդանի նկարագիր եւ Ժողովրդական ոգի որդի ներու ապարդիւն ջանք ունինք, եւ ընդհանուրն" որքան կ'ուզէք, բառերի կրկնութիւններ կը գտնեք նրանց մէջ: Խիստ չէ բնաւ եթէ ասենք, որ նոյն եւ մի նախադասութեան խօսքերը տարբեր դասաւորելով կազմուած են նրանցից իւրաքանչիւրը. այսպէս՝ բոլոր եկեղեցականութիւնն էին "այր քրիստոնեայ եւ քրիստոնէամիտ " (Դ, ԺԱ, ԺԵ) "արժանի անուանի երեւելի " (Է, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ) եւ "ճմարիտ " (Է, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ): Այս կրկնութիւններին կցուած են եպիսկոպոսի անունը, ում եղբայր եւ որդին լինելը, եւ այն միջովայրի յիշատակութիւնը, ուր նա հոգեւել է, մի խօսքով՝ յատուկ անուններ, եւ այդ եղանակով ստացուել է Գ — Է եւ ԺԱ — ԺԵ գլուխներից

խաբարանչիւրը՝ Եթէ նկատենք նաեւ, որ այդ գլուխները կազմուած են մեծ մասամբ չորսից մինչեւ ութ եւ տարբ տողից, այն ժամանակ նրանց մէջ աւելի քան այդ կրկնուող բառերը ուրիշ բան տեսնար էք տեսէ՛ք: Ան այդ արուեստական կազմութեամբ պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ամբողջ այդ գլուխների փոխարէն ի՞նչ ունենայինք այսօր միայն եպիսկոպոսների անուանացուցակը, յատուկ անուններով միտասին, այն ժամանակ եւս կ'արտայայտուէր այդ գլուխների պոփոխութիւնը, միակ տարբերութեամբ, այն է՝ որ 12 էլիէ փոխարէն կ'ուսենայինք 12 ԳԵՂ՝:

Պէտք է նկատել, որ ընդունուած է փառաստոյ պատմութեան մէջ պատահած կրկնութիւնները ժողովրդական — առասպելական աղբիւրից մնացած համարել: Պայց մեր վերլուիչեալ նկատութեան թիւղղութեամբ Զ. դպր. կրկնութիւնները ժողովրդական — առասպելական ուլիշ շնն բովանդակում. նշյն իսկ անհնար է եպիսկոպոսների գլուխեան մասին այն հետաքրքրութիւնը վերագրել ժողովրդին, որի արդիւնքը նկատելիք Զ. դպր. չոր ու ցամաք կրկնութիւնների: Ուրեմն էլ ինչ ծագում ունին, ինչ աղբիւրից են բխում Զ. դպրութեան Բ — Դ եւ ԺԱ — ԺԵ գլուխները — ահա եական հարցը մեր համար առաջիկայում:

4.

Փաստոսի պատմութեան մէջ, բաց ի Զ. դպրութիւնից, կան երկու խումբ գլուխների, որոնց մէջ կրկնութիւններն առանձին նշանակութիւն ունին մէջ համար. դրանք են 1) Ե. դպր. Ը — ԺԹ եւ 2) Դ. դպր. ԻԶ — ԽԳ եւ ԽԵ — ԽԺ:

Առաջին խումբը — Ե. դպր. Ը — ԺԹ — համառոտելով Զ. դպր. հետ, տարբերութիւնը հանգիստնում է միայն բովանդակութեան մէջ: Ե. դպր. Ը — ԺԹ Մուշեղ զորավարի մասին են պատմում, իսկ Զ. դպր. գլուխները՝ եպիսկոպոսների: Մնացած բոլոր պայմաններով, որոնք սահմանում են գրչի ստեղծագործելու պրոցեսը, նշյն են նրանք: Այլաբանութեան ասելով, Զ. եւ Ե. դպրութեանց կրկնութիւնները հանգիստնում են միեւնոյն նկարի ձեռքով, վրձնելով՝ եպիսկական բաղադրութեանց արդիւնքով, միեւնոյն ճաշակով ու ճարտարութեան չափով ստեղծագործուած երկու պատկեր, որոնք տեղաւորուած են միեւնոյն սրահի հանդիպակաց պատերի վրայ՝ միասեակ շրջանակի կողմերի մէջ հագցրած:

Նախ՝ Ե. դպր. Ը — ԺԹ ունին մի ընդհանուր վերնագիր, որ տեղ ունի Ը գլխի ձևատին, բայց նպում է ըստ իմաստի Ը — ԺԹ գլուխների բովանդակութեան միանգամից. ահա այդ վերնագիրը — «Եղազան լծէ զիւրդը լուսնց պատեալազմն ի կողմանցն Պարսից, ապա սկսաւ սպառազանս Մուշեղ ոգորել ընդ արխուի՝ որք միանգամ՝ ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց, զբազում կոյս կոյս հարկանէր մեծաւ պատեալազմաւ», Ներկորդ՝ բաց ի ընդհանուր վերնագրից, նրան կցուած է այլեւս՝ յատկապէս Ը գլխի համար մի երկրորդ վերնագիր, որ սկսուած է «նախ վասն» խոսքով եւ է — «նախ վասն տան թողաւորին Հայոց՝ որ յԱւրոպա տակաւնէր»։ Երրորդ՝ միայն Ը՞ գլխի ձևատին ընդհանուր վերնագիրն է, որ ընդարձակ է, հինգ տողից է բաղկանում. մնացած Թ — ԺԹ գլուխներն ունին չոր ու ցամաք երեք կամ չորս խոսքից կազմուած վերնագրեր՝ այս ձևով — «յաղազաւ (այս անուն) գաւառին, Չորրորդ՝ Ե. դպր. Ը — ԺԹ գլուխները կազմուած են յաղթող եւ պարտուողի անուններից եւ մի բանի խոսքից, որ՝ առանց բացատրութեան, իւրաքանչիւր գլխի մէջ կրկնուած են — «հարկանէր, անուշոր տակէր, գեղերը, ի մնացորդսն անուշոր պատանգաւ, զընակիչս ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր»։ Հինգերորդ՝ Ը — ԺԹ գլուխները իրենք իսկ շատ աղքատ բովանդակութիւն ունին — նրանցից 6 չորս լծերի տողից է կազմուած, իսկ 7 մերթ եօթ մերթ ու ին ասան տողից:

Այս բոլոր առանձնայատկութիւնները նշյն են, ինչ որ մենք թիչ առաջ տեսանք Զ. դպր. առաջին ընդհանուր վերնագրի գլուխները քննելու ժամանակ, եւ այդ պատճառով՝ անպակաս կերպով յարմարուած է այստեղ կրկնել մեր այն եղբակցութիւնը, որ Զ. դպր. կրկնութեանց համար յայտնել ենք. «այնքն» Ե. դպր. Ը — ԺԹ գլուխների փոխարէն ի՞նչ ունենայինք միայն այն դասանների անուանացուցակը յատուկ անուններով միտասին, որոնց Մուշեղ հնազանդութեան հարկագրից, այն գէպընձ եւս կ'արտայայտուէր այդ գլուխների պատմական միտքը, միակ տարբերութեամբ՝ այն է որ 12 էլիէ փոխարէն կ'ունենայինք 12 ԳԵՂ՝:

Բայց Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութեանց մէջ կապը նմանութիւնն եւ մանաւանդ ժողովրդական ոգու բացակայութիւնն աւելի առաջը անելու համար, դեռ հարկաւոր է դիտել Դ. դպր. ԻԶ — ԽԳ եւ ԽԵ — ԽԺ կրկնութիւնները, որոնք 30 ամառ պատերազմի ճակատամարտերն

են պատմում առասպելական իմաստով եւ օճով : Ժողովրդական պարզութիւնն այնտեղ խառնաշփոթ մի կրկնութեան հետ մեր երեւակայութեան մի մի կենդանի պատկեր, աշխոյժ գիպուածի յիշողութիւն եւ վերընծայում : Ժողովուրդն այդ կրկնութիւնների մէջ հանգէս եւ բերում Պարսից առասպելական ոյժերը Հայոց ուղի տակ ջարդուած, իսկ զօրամարտին — փոքրահասակ Վասակի առաջ նկուն դարձած : Միանգամ « Վասակ հարկաներ ստապեր թափեր զգարդ » (ԻԷ) : Միւս անգամ « կազմեր պատրաստեր... հասաներ անկաներ նախ զդաւմանդ Հապահն սպաններ եւ ապա ընդ ջիրն սապատակ սփռեալ հայաղբէն, զամենայն զօր Պարսից կտորեալ անմի արտոնալ սպառեցին » (ԼԱ) : մի այլ տեղ « ելաներ ի գիշերի արկաներ ի ներքս ի զուկիշն ի հետիոտս սուսեր ի ձեռն տան հազարաւ ընտիր ընտիր արտալք » (ՂԵ) : այլուր « անկաներ ի գիշերի ի վերայ զակշին Պարսից եւ հաներ ընդ սուր առհասարակ զամենեւեան եւ սպանաներ զզնգապանս ի մէջ բռնակին » (ԽԳ) : այլուր « դէմ յանդիման մեծաւ բռնութեամբ միմանց յարձակին եւ յաղթահարէր զզօրսն Պարսից գունդն Հայաստան : ստապէին եւ ոչ մի ի նոցանէն ոչ ապրեցուցաներ » (ԽԱ) եւ այլն : Սպայիսի եւ ժողովրդական կրկնութիւնները, որոնց մէջ իսկական առասպելական ուղին անհնար է չտեսնել : այս կրկնութիւնների հանգուկ ահա՛ եւ եւ Ջ. գարութեանց կրկնութիւններն են, որ՝ իրենց մատենագրական նշխար, ժողովրդական օգին եւ առասպելական տարրը հեգնելու նշանակութիւն ունին միայն : Զուրկ չէ հետաքրքիր լինելուց տեսնել նոյն իսկ այն խօսքի նշանակւնները, որով յարձակման կամ յաղթութեան առաջին գործողութիւնն եւ արտաւայտուած Դ. գար. կրկնութեանց մէջ. — «կազմեր, պատրաստեր, խաղաց դաշն, մղէր պատերազմ, ելաներ ի գիշերի, գիմաց, գայր հասաներ, զսառնեօք անգաներ, խաղալր անկաներ, ճակատեր, պատահէր, կանխէր ելաներ, ելաներ ի գիմի հարկաներ, գնային հասանէին, գաղանաւուս լինէր, ընդգէմ յարձակէին ք եւ այլն :

Մենք իրաւունք ունինք նոյն եւ մի իմաստով այս բոլոր բազմաստեակ արտայայտութիւնն, աշխոյժ նկարագիրը սպասել տեսնել նաեւ Ե. գար. Ը — ԺԹ գլուխների մէջ, որովհետեւ, ըստ հեղինակի, Մուշեղ այնքան քաջ էր, որքան եւ Վասակ, որպէս զն ժողովրդի ուշադրութեան արժանանար : բայց զուր է այդ յոյսը, Դ. գար.

կրկնութիւնը ոչ մի նմանութիւն չունի Ե. եւ Ջ. գարութեանց կրկնութիւնների հետ : վերջիններս կենդի կրկնութիւն են, եթէ որպէս թույլ երտուրի բացատրել այն տարբերութիւնը, որ մինչեւ այժմ աշխատեցինք պարզել համեմատութեամբ Դ. գար. կրկնութեան : Ի վերջոյ յիշեց, որ Դ. գար. կրկնութիւնը տարբերուած է կենդի կրկնութիւններից նաեւ : նրանով, որ Դ. գար. ԻԴ գլուխը մի ընդհանուր վերնագիր չունի եւ ապա առաջին գլուխը տարբեր վերնագիր չունի, վերնագրերն ընդարձակ են եւ ի վերջոյ գլուխների ընդարձակութեան մէջ չի նկատուում որեւէ համեմատութիւն : կենդի կրկնութեանց ամենէն ընդարձակ գլուխներն ունին այնքան տող, որքան ունին Դ. գար. ամենափոքր գլուխները, այն է 8—10 տող :

Ամփոփելով, ի վերջոյ երկու կէտի ենք յանկում. 1) որ Դ. գար. կրկնութիւնը մի կողմից իսկ միւս կողմից կենդի կրկնութիւնները (Ե. եւ Ջ. գար.) հակադրական առեւտրութիւն ունին ոճով եւ ոգւով. 2) Ե. եւ Ջ. գարութեանց կրկնութիւնները միաստեակ կերպով կենդի կազմութիւն ունին, օճով եւ ոգւով յարեւմտեան մեղգեկուս : Արդ՝ թողնելով Դ. գար. կրկնութեան խղիղը քննել ներկայ էլիւրից դուրս, առ այժմ դիտելու Ե. եւ Ջ. գարութեանց կրկնութիւնները — թէ ինչ համագումարի մէջ են ասեղծուած նրանք :

Ե.

Քիչ առաջ նկատեցինք, որ պատմական միտքը ամենեւին չէր տուեւ, եթէ Ե. գար. Ը — ԺԹ գլուխների փոխարէն ունենայինք մի անուանացուցակ ի հպատակութիւն հարկագրուած իշխանների կամ գաւառների համար : Եւ արդարեւ, Ե. գար. Ը — ԺԹ տաղավալն եւ կենդի կրկնութիւններն ստեղծելու համար հիմք ծառայած անուանացուցակը միացել է նոյն ինքն Փաստոսի պատմութեան էջերում, մի գլխի մէջ, Դ. գար. Ե : — Ահա այդ ցուցակն ըստ կարգին.

1. Բեքտաշին Աշինաց,	10. Գաւառն Արմաշույ.
2. " Նշիրակոն	11. " Յորակոն
3. " Մահիբաբան	12. Աշխարհն Վարդագ.
4. " Նիհորակոն	13. Յերեզուական Վարդապ.
5. " Դաւառնարէին	14. Աշխարհն Ապագատական
6. " Գուգարաց	15. " Մարաց
7. Յերն Չորսր գաւառին	16. " Վարդից
8. " Վարդապ.	17. Մարտիրոս Յերն Անտաղ
9. " Գորգմանաձոր.	18. Իշխանն Մեծի Երփաց

Այս նախարարութիւնները, 34 ասորի պատերազմ մղելուց յետոյ ընդգէմ Պարսից՝ Վասակի առաջնորդութեամբ, այնուհետեւ « Զանա

գլուխներին մէջ նրանց հեղինակը հանգիստանում է միանգամայն աշխարհագրագետ եւ պատմագետ, հակառակ Դ. Գպր. Ծի ռափէի հեղինակի սգիտութեան, եւ իւր գրական հմտութեան շնորհիւ ստեղծած է հանգիստանում 12 գլուխ պատմութիւն, կարգի տակ դնելով Դ. Գպր. Ծի մէջ անկարգ վիճակի մէջ հաղորդուած անուանացոյցաբեր, իսկ որովհետեւ աւելի քան այդ անուանացոյցակն ուրիշ նիւթ չի ունեցել նա, ուստի մի քանի դարձուածներ կրկնելով իւրաքանչիւր գլխի մէջ, հեղինակը տուել է այդ գլուխներին ժողովրդական առասպելական բնուորութիւնը:

Ահա այն վիճակը, որի մէջ ծագած է ներկայանում կեղծ կրկնութիւններից առաջինը:

6.

Ե. Գպր. Ը— ԺԹ գլուխները, ըստ նախորդ նկատողութեան, ոչ միայն հետաքրքրութիւն են շարժում իբրեւ սոսկ մասնագրական նշխար, այլեւ այդ գլուխների միջոցով հարկաւորուած է կանխաւ ծանօթանալ այն հեղինակի հետ, որ կոչման եւ յօդանունի միակերպ խմբագրութեամբ թէ Ե. Գպր. Ը— ԺԹ եւ թէ Զ. Գպր. կեղծ կրկնութիւնները: Այդ մտադրութեամբ բիւ պիտի երկարենք Ե. Գպր. Ը— ԺԹ գլխից քննութիւնը:

Ե. Գպր. Ը— ԺԹ գլուխները դիտելով, ուշագրութեան արժանի կէտերից մէկը ԺԳ եւ ԺԵ գլուխներն են ներկայանում, որոնց մէջ պատմուած է Աղուանից եւ Վրաց պարսուութիւնը, եւ ի հպատակութիւն խոնարհուիլը: Դ. Գպր. Ծի մէջ ոչ Աղուանքն եւ ոչ Վրաստանը չեն յիշուած ապստամբողների մէջ. այդքին է, Ե. Գպր. Ը— ԺԹ գլուխների մէջ ամեն ընդարձակը հենց ԺԳ եւ ԺԵ գլուխներն են, որոնք բաց ի սովորական կրկնուող դարձուածներով գեղե ինչ ինչ յաւելեալ մասեր ունին: Բաց ի այդ, Դ. Գպր. Ծի մէջ ոչ մի աշխարհագրական անուն չկայ, որ դուրս քնար Հայաստանից եւ մոնէր Վրաց եւ Աղուանից աշխարհների մէջ՝ Դ. Գպրու: Ուրեմն ինչով մեկնել Վրաստան եւ Աղուանք անունների ներկայութիւնը Ե. Գպր. Ը— ԺԹ գլուխների մէջ:

Մենք որեւէ օտար խնդրով զբաղուած չէինք լինել, եթէ այդ հետաքրքիր հարցի լուծումը լսէինք խորհնացուն վերագրուած աշխարհագրութեան հեղինակից. լսենք եւ քայլ առ քայլ հետեւենք նրան:

Մենք Հայքի 15 նահանգներն այսպէս եւ նա յիշում. "Ի՛նչ. Մենք Հայք... Եւ ունի Մենք Հայք քաղք աշխարհն (իմա՛ նահանգս) հեգեւտասի, որ են այսորիկ... (անունները)": Արդ կամ մանրամասնաբար պատմել թէ եւ սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ ի քարտէս, Այստեղ հեղինակն իւր աշխատելը շեշտել է, որովհետեւ Մենք Հայքի նկարագիրը գրքերից պիտի հաւաքէր նա եւ խմբագրէր, քանի որ հեղինակի ժամանակ Հին Մենք Հայքն իւր սանդղութիւնից զրկուած էր: Նա այդ հաղորդում է այսպէս — "Փայտակարան յիւրից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Արդարաւան ունի, Պարզ է այստեղից որ Մենք Հայքի Փայտակարան նահանգը հեղինակի ժամանակ Գյուլ-Թիւն չուներ, այդպիսի քաղաքակամ բաժանմունքն անհետացել էր արդէն եւ Արդարաւանն էր կոչում հեղինակի օրով, համաձայն նոր քաղաքական բաժանման: Ահա թէ ինչու հին աշխարհագրական վիճակը նկատւած գրեւոր համար հեղինակը պարսուորուած էր աշխատել ի գիր եւ ի քարտէս:

Քաղաքական բաժանման տարբեր վիճակը հեղինակի օրով եւ նրանից առաջ շեշտուած է այլ եւս երեք անգամ: Ի՛նչ պրակի մէջ Մենք Հայքի 15 նահանգի անուանացոյցակը յիշուած յետոյ՝ երբ նկարագրուած է ապա իւրաքանչիւր նահանգի առանձին, 11 նահանգ նկարագրուած է այնպէս թէ նորա հեղինակի օրով եւս Հայաստանի մասն էին, իսկ երեք նահանգի մասն են լեւոնացիները, որ նրանց գաւառներն այս կամ այն գրացի երկրների մասն են եւ ուրեմն հեղինակի օրով այդ երեք նահանգներն եւս, ինչպէս Փայտակարանը, Գյուլ-Թիւն չուներ իբրեւ մեծ Հայքի նահանգներ: Աղուանքի գաւառները Իջարակի մէջ, Մենք Հայքից դուրս վիճակով, յիշելուց յետոյ, հեղինակն ապա ի՛նչ պրակի մէջ Հին Հայաստանի Արցախ եւ Ուտի նահանգները նկարագրելու ժամանակ գրում է "Արցախ, գաւառը են ի նմա երկոտասան, զոր Աղուանք ունին", "Ուտի. ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին" եւ թիւն, Համեմատութիւնը ցղի է աղիւս, որ Ուտի եւ Արցախ պատմական նահանգների գաւառները, արդարեւ հեղինակը յիշել է Իջարակի մէջ՝ նախագաւ գիւղով եւ այն խմբագրութեամբ, որ նրանք առանց որեւէ առարկութեան Աղուանքի գաւառներն են իւր օրով: Նոյնպէս վարուած է նաեւ գուգաղը նահանգի գաւառների վերաբերմամբ, իբրեւ Մենք Հայքի նահանգ պրակ ի՛նչ նա "ունի

շուրջն էին զնովա սահմանը գաւառը, Այդ հատուածը հաւասար է աշխարհագրութեան տողերին՝ զորս ի Հայոց հանեալ է Շիկաշէն, Գարգման, Կողմ, Զաւէ եւ այլ քսան գաւառ մինչեւ ցեառնունմ երասխայ ի Կուր գետ: Ենթադրելով որ աշխարհագրութեան հեղինակն ընդօրինակելով Ե. Գալր. Թ. Գից, փոխ առաւ նախ «զորս հանեալ է ի Հայոց», ապա բաց թողեց Ուտի անունը, ապա ընդօրինակեց Շիկաշէն, Գարգման, Կողմ մանունները, ապա մի այլ աշխարհից առնելով՝ կցեց Զաւէ անունը, որ Ե. Գալր. Թ. Գի չունի. ապա Հհաւանեց Ե. Գալր. Թ. Գի ընդհանուր իմաստը — «Եւ այլ որ շուրջն էին զնովա սահմանը գաւառը, եւ մի այլ աղբիւրից դրա փոխարեն ընդօրինակեց որով իմաստով այս տողերը՝ «Եւ այլ քսան գաւառ մինչեւ ցեառնունմ երասխայ ի Կուր գետ»: — Այս բոլորն իբրեւ շարադրութիւն անհար է, թէպէտ մտածել անհար չէ այդ բոլորը, ի շարս մտացածին շատ այլակերպութեանց՝ երկրորդ ըստ իմանքը՝ անհարութիւն է առաջանում՝ եւ ի վամանք Ե. Գալր. Թ. Գի աղբիւր նկատել աշխարհագրութեան համար: «Զորս ի Հայոց հանեալ է, խօսքերով աշխարհագրութեան հեղինակը յիշում է գաւառները՝ իբրեւ հատաստակէս Աղուանի մասերը, եւ նոյնը կրկնում է շարունակութեան մէջ Արցախ եւ Ուտի նաւահանքի նկարագրութեան մէջ, ինչպէս տեսնանք վերեւի տողերի մէջ: Աշխարհագրութեան հեղինակն այդ կապակցեալ եւ շարահիւսեալ տեղեկութիւնը հաղորդում է, ամենաշատն տեսնել, Ե՞րբ գարն վախճանին Արց. Ե. Գալր. Թ. Գի, իբրեւ մի գարով նախորդ պատմութիւնը հաղորդող յիշատակարանը. հաղորդում է, որ այն ինչ որ խլուած էր Հայերից, Մուշեղ յետ դարձրեց, եւ այդ հաղորդում է նա բառացի կրկնութեամբ: — Մուշեղի այդ յաղթութիւնն անհար է իրական ընդունել եւ այն պատճառով, որ Մուշեղից յետոյ պատմութիւնը լրում է այն մասին թէ Աղուանները Հայերից խլել են աշխարհագրութեան յիշած մտքով քսան գաւառ: Ե. Գալր. Թ. Գի մէջ «զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն» խօսքերը նշանակում են գաւառներ, որոնք խլել էին Աղուանները Հայերից: Այդ խօսքերը հաւասար են ըստ իմաստի աշխարհագրութեան «զորս ի Հայոց հանեալ է», տողին Բայց Ե. Գալր. Թ. Գի «զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն» իւր ներկայութեամբ, բաց ի այն որ աշխարհագրութիւնից փոխ առնուած լինելով վիճակի մէջ է ըստ նախորդի, այլ եւ՝ մի այլ հանգամանք է

չեղտում: Դ. Գալր. Ե. Գի մէջ նախարարների եւ գաւառների ցուցակն առաջ է բերուած իբրեւ Արշակէջ ձանձրացած, ինքնուրոյնութեան ձգտող իշխանների, ապստամբների: Այդ հիմամբ Ե. Գալր. Ե—Թ. Գալր. Ե. Գի խմբի մէջ խմբագրող եւ յորինող հեղինակն եւս ամէն անգամ յիշում է «հարկաներ Մուշեղ (այս անուն գաւառը)՝ զի եւ նոցա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց»: Այդ բոլորին հակառակ է Ե. Գալր. Թ. Գի մէջ այս տողը — «Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից, հարկաներ զնոսա ի հարուածն անհարինս եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի. զՀաւանէն, եւն, — ուր լիկ Գարգմանայ տիրող, իբրեւ մի ապստամբ, հնազանդութիւնը չէ, որ յիշուած է, այլ Աղուանից աշխարհի տոնձգութիւնն է հաղորդուած. այդ տողերի մէջ Աղուանքը յիշուած է իբր թէ պատերազմ է մղել Հայոց դէմ եւ արդիւնքն եղել է Կուրի ալ Թափի գաւառների գրաւումը. եւ Մուշեղն էլ այդ պատճառով պատերազմեց Աղուանից աշխարհի հետ, յետ խլեց գրաւուած յափառուած գաւառներն եւ հին սահմանը վերականգնելով Աղուանից զորութիւնը ճնշեց: Այս բոլորը, որ միտեալս եւ գլխովին դուրս է Դ. Գալր. Ե. Գիից, մեկնում պարզաբանում է գրագէտ եւ պատմագէտ հեղինակը, հակառակ Ե. Գալր. Ե. Գի մէջ առաւանդական որով իւր ռոյն յիշուած լիկ Գարգման գաւառի ապստամբութեան յիշատակութեան: — Զարբեր հեղինակ, տարբեր մատենագրական նշխար — ահա Ե. Գալր. Թ. Գի եւ Դ. Գալր. Ե. Գի համեմատութեան արդիւնքը, որ սակայն հասկանալի է դառնում, երբ աշխարհագրութեան պրակից կատարած փոխառութիւնն աչքի առաջ ունինք այժմ:

Ե. Գալր. Թ. Գի գլուխն եւս, ուր յիշուած է Վրաց արքայի պարտութիւնը Գուգարաց բռնչիս հետ միասին, մեկնում է նաեւ աշխարհագրութեան ցուցանով թէ Գուգարքի գաւառները Վրաստանի մասերն են. այդ հիմքն ունենալով, Գուգարքի պատմութեան խմբագրող փոխանակ Դ. Գալր. Ե. Գի Գուգարքի հնազանդութիւնը միայն յիշելով, Ե. Գալր. Թ. Գի մէջ նաեւ Վրաց արքային ապստամբի վիճակի մէջ եղեալութեամբ, նկարագրել է նրա պարտութիւնն եւս Մուշեղից: Յամենայն դէպս, Ե. Գալր. Թ. Գի եւ Թ. Գի գլուխների մէջ այն ինչ որ վերաբերում է Հայաստանի եւ Վրաստանի աւ Աղուանից երկրի սահմաններին, չեղտուած է եւ անհար է հաստատ ասել — Արգեօք Մուշեղի քաղա-

թեան շարք մեծացնել, թէ՛ Հայաստանի ան-
ցեալ սահմանագիծին անխախտ ներկայացնելն
է եղած խմբագրողի նպատակը՝ աշխարհագրու-
թեան իմաստին հակառակ, — այդ զանազանել
գեղարք է, թէպէտ երբեք նպատակը միանգա-
մից եւ միասին նկատելն եւս անարգարացի չէ:

Գ.

Ե. գպր. Ը—ԺԹ առանց բացառութեան
վերջանում են՝ «զմացորդան նուաճէր եւ ի հարկի
կացուցանէր», խօսքերով: Նից այդ երեւութին,
խորանշիւր քվին մէջ՝ բացառութեամբ Ե.
գպր. ԺԸ, յիշուած է, որ Մուշեղ ապստամ-
բած գաւառներին «առնոյր պատանգս»: Ուրեմն
հարկաւորութիւնն եւ պատանգն անխառն Հպա-
տակութեան համար երկու էական պայմաններ
էին: Ցեղը չէ այստեղ մանրամասն հետեւել
չայտատարի տիրապետական շրջաններու պատ-
մութեան եւ որոշել թէ որ շրջանին են համա-
ձայնում հարկաւորութեան եւ պատանգի այդ-
պիսի խտութիւնը: Ոստիկան խօսքի ներկայու-
թիւնը Ե. գպր. ԺԳ եւ ԺԶ մէջ այդ խնդիրը
բաւական պարզում է: Ննդիրն այն է, որ դաս-
պից երկիրն եւ Աշխենաց բզեշխութիւնը հար-
կաւորութեան եւ պատանգի միջոցներով էլ
լուսաւի Հպատակութեան ցոյց տալու ճշնունք
զգալ չէին կարող, ուստի Մուշեղ այդ երկիր-
ներին խիստ վերաբերուեց եւ բաց թողորական
Հպատակութեան պայմաններին՝ հարկից եւ պա-
տանգից, ոստիկան-վերակացունքի թողոցն այն-
տեղ (Ե. գպր. ԺԳ եւ ԺԶ). «Եւ անդ ոստի-
կանս վերակացուս թողոյր», «եւ վերակացուս
եւ ոստիկանս յերկրին Աշխենաց թողուն»:

Յընդհանուրս լուսանցքի յաւելումներ
մասին կատարուած գիտողութիւններն ի մի ամ-
փոփոխող յետոյ, տեսնում ենք, որ դժուարի-
մաստ խօսքերն են միշտ, որոնք լուսանցքում
բացատրութիւն կամ նշոյններ չեն այլ խօսք
աւելացնելու տեղիք են տուած նախնեաց, եւ
այլ կերպ հասկանալ եւ մեկնել միտք էլ չունի:
Այդ հիմքով օտարական խօսքը, իբրեւ ոչ-հայե-
րեն, լուսանցքի մեկնութիւն չի կարելի ընդու-
նել: Այդ մանաւանդ չի կարելի նկատելով, որ
ոստիկան խօսքին կցուած է երկու գէպքում եւս
վերակացու խօսքը, որը լուսանցքի յաւելումն
ընդունել թերեւս հնար լինի՝ օտարական խօսքը
պարզելու նպատակով: Այսպէս՝ ոստիկան խօսքն
անհավան եմքագրուում է հեղինակին եւ ոչ
թէ լուսանցքի յաւելումն է այն: Եւ արգարեւ,
այդ հաստատում է իմանաւանք այդ խօսքի եր-

րորդ գործածութեամբ Դ. գպր. ԾԶի մէջ. «Եւ
եկին ոստիկան աքրուել հարցանել ինքէ իցէ՝
յաննն աոցէ պաշտել զօրէնս մոգութեանն՝ ոչ
մեռցէ, իսկ նա ոչ առնոյր յաննն, այլ՝ կամե-
ցեալ մեռանել ինդութեամբ վասն Աստուծոյ,
երթեալ ի տեղի մահուանն, եւ աղաւեաց զվե-
րիցոսս իւրոյ մահուանն, զի թողացուցն նմա
ստկու մի կալ յաղթս»: Այստեղ երկու
խօսքն էլ ներկայ են, բայց հեռաւոր դիրքով են
եւ անհասկած ոստիկան խօսքը հեղինակինն է
հանդիսանում: Իսկ ինքէ «վերակացու մա-
հուան», եւ «վերակացու սպանողութեան» (ԾԷ)
կամենանք այլ պաշտօնները հասկանալ քան
նախադրեալ դիրքով գործածուած «ոստիկանք
աքրուել», ուրեմն կապ չուզենանք տեսնել
ոստիկան եւ վերակացու խօսքերի մէջ, — այդ
գէպքում եւս անխախտ կը մնայ մեր նկատ-
ողութիւնը, որ ոստիկան խօսքը բուն հեղինակի,
այն է Ե. գպր. Ը—ԺԹ գլուխներուն խմբա-
գրողի, գործածածն է եւ լուսանցքի մեկնու-
թիւնն չէ:

Գլուխ Ե. գպր. ԺԳ եւ ԺԶ գլուխներին,
ուր գործ են անուած «ոստիկանք վերակացուք»,
նրանց նշանակութիւնը կրկնակի է. բաց թ այն
որ Ե. գպր. Ը—ԺԹ յօրինուած գլուխների մէջ
են մտնում, այլ եւ այդ երկու գլուխները յօ-
րինման ժամանակաշրջանի ամենավաղ սահմանը
օստիկան խօսքի ներկայութեամբ (Ը եւ սահմանում):

(Ը-բուն-իւնի)

ԳՐ. ՏՆՐ. ԳՕԴՈՍԵԱՍ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԱՎԱԳՆՏՈՅ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԴՈՐԱԳՐԱՆԵՐ ԸՌ ԳՈՐԻՍՍ
ՏԵՐԻՍԵՆՈՍ

(Ը-բուն-իւնի)

Ե.

Աշտարակոսի գործերն հրատարակութեան
ժամանակ միտք աղբիւր մ'ունենինք հայ բնագրին
համար, մեր Մատենադարանին ձեռագիրը, ինչպէս
սւառամատարութեանս սկիզբը կամ ներածութեան
մէջ նկարագրեցինք: Դասեօք էր միայն որ՝ ինչպէս
«Մատենադարանութեան» մէջ ալ նշանակուած էր,
եղած էր ապագութիւնն մ'ալ Կ. Պոլսի 1806ին.
բայց մեզի անմատչելի էր այն: Այս մ'ուրախ ենք
որ ոչ միայն կարեւոր եւ իրականաւոր տեղեկու-
թիւններ ստացանք այն ապագութեան մասին, այլ նոյն
իսկ անոր տարբեր ընթերցուածներուն համեմա-